

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**CÉH-IPARTESTÜLET-SZÖVETKEZET.
Társadalmi és munkaszervezési változások
az endrődi lábbelikészítő iparban**

Szonda István

Témavezető: Dr. Ujváry Zoltán

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2008.

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A falusi kézműves mesterségek vizsgálatát időszerűvé teszi a hazai szakmunkásképzés változása és ezen belül a szolgáltató kisiparok képzésének elsorvadása. A rendszerváltozás éveiben feléledő kisipari vállalkozások problémáinak megértéséhez hozzájárulhat a kisipari szakmák mélyebb vizsgálata és szintézise. A napjainkban új alapokra helyezett szakmunkás képzés hibáinak feloldására jelenthet támpontokat a tudományos igényességgel és módszereket alkalmazó feltáró, analitikus kézművesipari kutatás.

A történeti forrásokra alapozott levéltári kutatások leginkább a céhes időszakról számoltak be, és csak kevesen merészkedtek az ipartestület és azt követő szövetkezeti változásfolyamatok feltárására.

Az elhaló kézműves szakmák kutatása sürgető feladat, mert a kisipari időszakban (XX. század első harmadáig) képzést szerző és aktívan dolgozó korosztály előregedett, szakemberei elhalnak. A falusi kézműiparok közül az életmódváltás következtében régi történeti múlttal rendelkező szakmák (takács, bognár-kerékgyártó, szíjgyártó, csizmadia) szűntek meg az 1950-60-as években, és kihalóban van a kovács, a szabó és a cipész mesterség is.

Dolgozatomban a hazai mesterségkutatás eredményire építkezve, a lábbelikészítő ipar társadalmi és munkaszervezési változásait mutatom be a békés megyei Endrőd (Gyomaendrőd) lábbelikészítő iparának változásfolyamatán keresztül.

Célom a feltárt folyamatok interpretációjával a háziipari tevékenységből kialakuló, majd később önálló falusi kisiparrá szerveződő lábbelikészítő mesterség lokális társadalmi szerepkörének körülhatárolása, a szakmaképzési rendszerek változásában rejlő stabil és instabil elemek feltárása, a munkatér és a munkavállaló kapcsolatának tipizálása, valamint a kézműves jellegű munkaszervezési hagyományok folyamatos jelenlétének bizonyítása. A lábbelikészítő kisipar szereplőinek családi kapcsolatai révén szerveződő tanulóképzési, termék-előállítási, munkatér szervezési, értékesítési folyamatok bemutatása és értelmezése a dolgozat egyik fő célkitűzésének tekinthető.

A lábbelikészítő ipar fejlődésének példázatára igen alkalmas az endrődi csizmadia és cipész ipar, mert tanulmányozhatjuk a céhes hagyományokon szerveződő kisipar szövetkezeti formába való átkerülését, illetve a szövetkezet megszűnése után kialakult cipész kisvállalkozások működési rendszerét.

Az endrődi témát árnyaltabbá teszi, hogy az agrárközség vallásilag zárt, a szomszédos településekkel szemben. Az erős vallási különállás egyfajta bezárkózást jelentett, mely kimutatható iparos társadalmában is. A katolikus népesség szaporasága hamarosan

nagyszámú agrárproletár réteg kialakulását eredményezte, mellyel - a lábbelikészítő ipar tekintetében - szoros kapcsolat mutatható ki a két társadalmi réteg (földművelő-iparos) között. A példaként bemutatott endrődi lábbelikészítő kisipar meghatározó megélhetési forrás volt a településen az egész XX. században.

A XIX-XX. század fordulójától 2000-ig meghatározó szereplője volt a hazai cipőgyártásnak az endrődi lábbelikészítő ipar (kisipar-szövetkezeti ipar). A kisipari hagyományokra épülő első szövetkezetek munkaszervezésében már érezhető volt a vásározások virágkorában (1935-43.év) kialakuló verlag rendszerű termék-előállítás, melyben az egy-egy nagy műhely köré szerveződő bedolgozói munkamegosztás alakult ki.

A szocialista szövetkezet kezdetben nem különbözött a kisipari szövetkezetektől, csupán az anyagbeszerzés-termelés-értékesítés vált külön. A gépesítéssel megváltozott a lábbelikészítés munkarendje, a munkatér és a munkaszervezés is.

A téma jóllehet a történettudomány, az ipartörténet szemszögéből is vizsgálható, de én mégis a néprajzi módszerek alkalmazásával végeztem kutatásaimat, mert nem a tárgy készítésének technikátörténetét kívántam feltárni, hanem azokat a jelenségeket, melyek a falusi társadalomban, a kézműiparosokon belül, a lábbelikészítőket jellemezték.

2. Az alkalmazott módszerek vázolósa

A kutatási program hatéves intenzív anyaggyűjtést és feldolgozást ölel fel. A kutatás kezdeti stádiumában körbehatároltam azt a csoportot, mely a helyi (endrődi) lábbelikészítésről adatokkal szolgálhat. Külön csoportba soroltam a szakmában dolgozók és a szakmával kívülről (áttételesen: családtag iparos, szomszédja iparos, iparos terméket megrendelő) érintkezők körét. Az így kialakuló két információszolgáltató csoporttól gyűjtött adatokat összevetve használtam fel és tettem megállapításokat. A kutatás első stádiumában áttekintettem a téma szakirodalmi hátterét, mely feltárta számomra az eddigi kutatások eredményeit és hiányosságait. Külön forrásként kezeltem a múzeumokban őrzött tárgyi és dokumentum emlékek feltárását.

2.1. Fogalmak tisztázása

A tudományosság kritériumait szem előtt tartva tisztáznom kellett a disszertációban használt fogalmak jelentését:

- a.) A *lábbelikészítő ipar szervezeti* formái alatt azokat az érdekvédelmi szerveződéseknek értem, melyek a céhes időkben alakultak ki és a későbbi ipari szervezetekben is mindig az iparos tagok érdekvédelmi szervezetei voltak. Ezek a szervezeti formák határozták meg a termelés módját és sok esetben a termelést végző iparosok életmódját is.
- b.) A *szakmaképzés* fogalmába az inas (tanuló) képzését a mester fokozat eléréséig sorolom. Beleértve a céhes hagyományokra épülő kisipari tanonc-mesterképzést és a szövetkezeti időszakban kialakuló szakmunkás képzést.
- c.) A *kisiparosok társadalmába* sorolom az első és több generációs iparos családokat, melyek a falu társadalmában külön csoportot alkottak.
- d.) *Munkaszervezés* alatt értem azokat a módozatokat, ahogyan a termelés folyt a műhelyekben és a gyárban.
- e.) A lábbelikészítést *falusi kisiparnak*, szinonim *kézművesiparnak* tekintem. Nem alkalmazom a Bátty féle¹ rendszerezést, mely a falusi iparokat, mint iparos mesterségeket jelöli. Ennek oka, hogy a lábbelikészítés nélküli a gépek használatát, ezért megmaradt a kézművesiparok csoportjában.

2.2. Kutatási módszerek

Kutatásom négy módszertani alappilléren nyugszik:

- a.) szakirodalmi anyaggyűjtés
b.) levéltári forrásfeltárás
c.) múzeumi források (dokumentum, tárgyi) analizálása
d.) recens anyagfeltárás

A tudományos gyűjtési módszereket használva tártam fel a forrásokat. Törekedtem arra, hogy az elsődleges források képezzék a disszertáció alapját, ezért a fellelhető levéltári források mellé és azok kiegészítéseként statisztikai vizsgálatokat is végeztem.

A lábbelikészítő szakmák kialakulását, majd céhes működését levéltári, történeti és az utóbbi húsz évben elindult néprajzi vizsgálatok ismertették, és árnyalták a róluk kialakult képet. Lábbeliviselet-történeti kutatások jelentős eredményeit prezentálták Kresz Mária, Gáborján Alice és Flórián Mária tanulmányaikban.² Mérföldkönek tekinthető a magyarországi

---

¹ BÁTNY Zsidmond 1937. 305.

² KRESZ Mária: Magyar parasztviselet (1820-1867). Budapest, 1955. 42-44.pp.; GÁBORJÁN Alice: A szolnoki hódoltság kori ásatási lábbelianyag viselettörténeti vonatkozásai. In: Ortutay Gyula (szerk.), ETHNOGRAPHIA LXVIII. szám, 1956. 543-574.pp.; Két magyar hosszú lábbeli típus viselettörténeti elemzése. In: Szolnoky Lajos

céhkataszter elkészítése és jelenleg is folyó kibővítése, melyet a MTA VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottsága koordinál.

A levéltári források feltárása, olyan eddig a kutatás számára nem ismert adalékokat eredményezett, mely az endrődi kézműipar kialakulásának és jelentőségének meghatározásához elengedhetetlen adatokkal szolgált.

A levéltári források kapcsán vizsgált anyagokat két részre osztottam:

- iparos szervezet dokumentumai (céhprivilegiumok, mesterlevelek, ipartársulati iratok, ipartestületi iratok, szövetkezeti iratok)
- iparos szervezeteken kívüli iratok (protocollumok, hivatalos levelezések, egyházi iratok, családi levelezések, családi fotók)

A múzeumi forrásanyagok feltárásakor a vásározási útvonalak kapcsán felmerült települések (Gyomaendrőd, Szarvas, Mezőtúr, Békés, Dévaványa, Szeghalom) múzeumi anyagának lábbelikészítésre vonatkozó tárgyi és részben dokumentum gyűjteményeit tekintetem át. A szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum gyűjteményében lévő tárgyi anyag és a hozzá kapcsolódó dokumentumok különösen fontos információkat nyújtottak, mely az endrődi kutatás néhány bizonytalan kérdésére segített válaszokat adni, főleg a céhes élet és a legényvándorlásra vonatkozóan.

A néprajzi interjú módszerével sikerült fontos adatokat és élethelyzeteket rögzítenem, hiszen a kutatásom első harmadában még több felvételt készíthettem a településen élő idős csizmadiákkal, akik a kisipari időben tevékenykedtek, illetve dinasztiák utódai, s így hiteles információkat tudtak nyújtani a szüleik, esetleg nagyszüleik idejéből. Családi levéltáraikban őrzött dokumentumok hasznos információkkal gazdagították a kutatást. Személyes érintettségemet kihasználva megpróbáltam belülről és kívülről egyaránt elemezni a kutatásom tárgyát. Részben a résztvevői megfigyelés módszerét alkalmaztam. Sokat segített, hogy cipész családban nőttem fel így a szerszámok és munkafolyamatok egy része ismert volt előttem. Munkámat könnyítette, hogy az adatközlők, mint iparos társuk leszármazottjának mesélték el életük sokszor nagyon személyes aspektusait mélyinterjúikban.

(szerk.), NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ XL.szám, 1957. 37-82.pp.; FLÓRIÁN Mária: Az Mester Emberek Míveinek árazása. Tímárok, kordovánosok és irhások, bocskorosok, magyar és német vargák, csizmadiák és kapcakötők árszabásai. Budapest, 1999. 352-353.pp.; 355.pp.; 359.pp.

3. A kutatás eredményei

A nagy időintervallumot átívelő kutatási projekt, a békés megyei Endrőd község lábbelikészítő iparának munkaszervezeti változásait tárta fel. A céh-kisipar-szövetkezet-kisvállalkozás termelési formák egymásra épülő mechanizmusai jól tükrözik a szakmán belüli stabil és instabil elemek rendszerét. A társadalmi bázis változása figyelhető meg a lábbelikészítő kisiparban a XIX-XX. század fordulójától, mely átalakulás végigkísérte az egész századot.

3.1. Céhes hagyományok konzerválódása

A kutatás feltárta a céhtől induló folyamatváltozásokat a rendszerváltozás utáni kisvállalkozások időszakáig (2000-ig). Bebizonyosodott, hogy a szocialista szövetkezet megalakulásáig a céhes hagyományok elemei kimutathatóak az endrődi lábbelikészítőnél:

- a.) szakmai hierarchia, mely a rangidős mester vezetői jogosultságát támasztotta alá
- b.) a szakma dinasztikus jellege
- c.) a tanulóképzés alapvető elemei
- d.) a lábbelikészítés munkarendje és módozata
- e.) a szakmai házassági endogámia
- f.) az ipartestület vallási tevékenysége

A lábbelikészítés gépesítéséig, a munkamódszerből adódóan a céhes időszak elemei fellelhetőek, melynek alapját a termék-előállítás technikai részének konzerválódásában kell keresnünk. A szövetkezetek elindulásakor még jellemző ez a kézműves munkamódszer, mely csak a szocialista szövetkezet modern munkamódszereinek bevezetésével szűnt meg. A technológiai változásokra és a piaci igények változásának megfelelni nem tudó csizmadia ágazat megszűnésével a céhes időszak elemei is eltűntek.

A rendszerváltozás utáni időszakban kialakuló cipész kisvállalkozói réteg, mely erősen kötődik a szocialista szövetkezethez, szinte alig őríz céhes hagyományokat, csupán a dinasztikus hagyományokra épülő kisvállalkozásoknál találkozunk a kisipari hagyományok újraéledésével és ezen belül konzerválódott céhes hagyományelemekkel.

3.2. A lábbelikészítők társadalmi bázisa és változásának okai

3.2.1. Kisipari időszak

Az iparostársadalom rétegződöttségét befolyásoló fontos tényező, hogy mennyire tudtak eltávolodni attól a társadalmi csoporttól, amelyből származtak.

Az első generációs iparosok nagy része visszakерült a paraszti életformába, illetve a mesterségük munkatereinek megnevezésében még hangsúlyosak voltak a paraszti elnevezések. A kettős gazdálkodás megléte is folyamatos az endrődi lábbelikészítőknél. A szegényebbek felváltva dolgoztak a mezőgazdaságban és az iparban, de a módosak is vettek földet, melyet bérbe adtak.

A szakmai házassági endogámia befolyásolta a lábbelikészítő műhely munkaszervezését, ezen belül elsősorban a cipőkészítőket. A női munkaerő alkalmazása a cipész iparban egyre nagyobb hangsúlyt kapott, mely a szocialista szövetkezet időszakában túlsúlyba került. A kisipari időszakban a dinasztikus lábbelikészítő családoknál a szakmai házassági endogámia általánossá vált, melynek elsősorban gazdasági előnyei voltak.

A beházasodás három formáját különböztetjük meg:

- a.) első generációs lábbelikészítő, aki inasként, majd segédként került a mester műhelyébe feleségül vette a mester egyik lányát.
- b.) elfogadott volt, hogy az elhalt mester ugyanazt az ipart művelő öccse feleségül vette az özvegyen maradt sógornőjét.
- c.) a másod vagy több generációs lábbelikészítő iparos család fiúgyermeké feleségül vette a másik lábbelikészítő mester lányát.

3.2.2. A szocialista szövetkezet időszaka

A szocialista szövetkezet megalakulásakor a tagok 90%-a az agrárproletár rétegből származott. A későbbiekben is a földhöz nem kötődő, inkább szegényebb és paraszti hagyományokkal nem rendelkező társadalmi csoportokból tevődött össze az ENCI³ dolgozóinak jelentős része. A megváltozott életmód és munkaszervezési módok a nők tömeges munkába állását eredményezték, mely a szövetkezetben a nagyszámú női munkaerő alkalmazását vont maga után.

---

³ Endrődi Cipész Szövetkezet

A szocialista szövetkezet időszakában a szakmai házassági endogámia szempontjából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szakmunkás-szakmunkás házasságok száma a szövetkezeten belül magas volt.

A csizmadia és cipész szakmák fejlődési mutatóit egymás mellé állítva, láthatjuk a cipőipar jelentőségének ugrásszerű növekedését a XX. században. Ennek okait a következőkben határozhatjuk meg:

- a.) termék-előállítás technológiájának modernizációja
- b.) a divat változásainak követése
- c.) széles körű társadalmi vevőkör kialakulása
- d.) a szabadkapacitású női munkaerő alkalmazása

3.3. Az endrődi lábbelikészítő műhelyek tipográfiai elemzése és a műhelyek munkatereinek változásai

A lábbelikészítő műhelyek elhelyezkedésének térbeli vizsgálata kimutatta, hogy a település központjára (Apponyi út és az abból nyíló oldalutcák) összpontosíthatók a nagy vállalkozói műhelyek. A peremterületeken tevékenykedtek (Gyomavég- szegény családok lakórésze és a Zrínyi utca) az egyszemélyes műhellyel vagy műhely nélküli mesterek.

A munkaterek vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a lábbelikészítő műhelyek három meghatározó csoportja alakult ki a településen:

- a.) műhely nélküli műhely, amikor a lábbelikészítő a lakószoba egy-egy pontján állította fel munkaasztalát, és ennek a lakószoba és a fényviszonyok változásának alárendelve változtatta helyét
- b.) műhely a lakóépülethez toldva, vagy annak hátsó helyiségéből (pl.: istálló, kamra) kialakítva
- c.) műhely önálló épületben

A lábbelikészítő önálló műhelyek megszűnésével a lábbelikészítés központja az Apponyi-Fő út találkozásánál lévő Bank épületben, később vele szemben lévő szövetkezeti épületben volt. A szocialista szövetkezet a későbbiekben kiköltözött a falu szélén lévő ipartelepre, ahol felépült a cipőgyár üzemcsarnoka.

A rendszerváltozás után alakult kisvállalkozások műhelyeinek térbeli vizsgálata nem célszerű, mert rendszertelen elhelyezkedést mutat. A város több pontján szigetszerűen helyezkednek el a legtöbbször csak egy személyes családi házakban kialakított műhelyek.

A kisvállalkozói munkaszervezés hasonlít a szocialista ipar előtti kisipari idők munkaszervezésére. Sok tekintetben megegyezik a kisvállalkozói műhely kialakítása, munkarendszere és értékesítési formája a korábbi kisipari műhelyekével.

3.4. A termék értékesítésének változásfolyamata

A késztermék eljutásának folyamata a vevőig, jellemezi a lábbeli kereskedelmet a szövetkezeti időszakig. Az első időszakokban a csizmadia vagy cipész egyben az értékesítő is volt. A munkaszervezeti formák megváltozásával a XX. század közepétől kikerült a lábbelikészítők tevékenységi köréből a kereskedelem. A szocialista szövetkezetben már önálló ágazattá vált a lábbelik kereskedelme, ez részben a kisvállalkozások időszakára is jellemző. A kereskedelem és termelés szoros kapcsolatának megfelelő kihasználását a tőkeerős kisvállalkozók felismerték és a lábbeli gyártáson kívül részt vesznek a cipőkereskedelemben is. A piacmozgás destruktív hatásainak a dinasztikus hagyományokon alapuló cipőipari kisvállalkozások képesek legeredményesebben ellenállni. A szakmai tudás és kisipari tapasztalat gyakran átsegítette őket a gazdaságilag nehéz időszakokon.

3.5. A kézműves hagyományokra épülő csizmagyártás a XX-XXI. század fordulóján Magyarországon (Gyomaendrőd)

A csizmadia mesterség nem volt képes változtatni a termék-előállítás mechanizmusán, így nem vált versenyképesé. A régi céhes termelési mód miatt a szakma megszűnt az 1960-as években. Úgy látszott, hogy e mesterség végleg lekerül a szakmai palettáról, de egy új vevőkör igényei életre hívták a csizmadiaságot.

A gyomaendrődi Marsi műhely felismerte az éledező vevőkör igényeit és megújította a mesterséget. Az új elvárásoknak megfelelően technológiai újításokat vezetett be, megváltoztatta a termelés módszerét, és egy egészen új kereskedelmi gyakorlatot vezetett be. A kisvállalkozói csizmagyártás sok tekintetben megegyezik a szövetkezetesítés előtti kisipari termék-előállítási módokkal. A megváltozott alapanyag és használati elvárásoknak megfelelő változtatásokkal piacképes terméket hozott létre. Az igényes vásárlók a lábbelit nem csak egy évi használatra vásárolják, hanem olyan tartós és kényelmes cipőt, csizmát szeretnének, mely évekig hordható. Az igényes vevőkör anyagi tehetősége határozza meg a csizmadia- és a hagyományos technológiájú cipőipar (kisipar, kézműipar) fejlődését, megmaradását vagy megszűnését.

4. Az értekezés tárgyából megjelent publikációk:

1. Szonda István: Inas, segéd, mester (Iparos tanoncképzés az endrődi csizmadia iparban)
ETHNICA, In: Ujváry Zoltán (szerk.), Debrecen, 2005.
V. évfolyam, 3. szám, 96-99.p.
2. Szonda István: Az endrődi csizmadiák és cipészek (1873-2000.)
RÁLÁTÁS, In: Dankó Imre (szerk.), Zsáka, 2005.
VI. évfolyam, 3. szám, 18-26.p.
3. Batári Zsuzsanna-Szonda István: „Új a csizmám nyalka”
HÁZ ÉS EMBER, In: Füzes Endre-Cseri Miklós (szerk.), Szentendre, 2005.
18. évfolyam, 221-241.
4. Szonda István: Az Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény
MAGYAR MÚZEUMOK. In: Selmeczi Kovács Attila (főszerk.), Budapest, 2006.
XII. évf. 3. sz. 42-45.p.
5. Szonda István: Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény (ismertető)
Gyomaendrőd, 2004. 15.p.
6. Szonda István: A néprajzi táborok szerepe a kisgyűjtemények életében
ETHNICA, In: Ujváry Zoltán (szerk.), Debrecen, 2007. IX. évf. 1. sz. 31-33.p.
7. Szonda István: Tapasztalatok és gondolatok a felvidéki mezőváros, tállyai házában
elhelyezett csizmadia műhely berendezése kapcsán
TÉKA, In: Bereczki Ibolya (szerk.), Szentendre, 2008. (megjelenés alatt)
8. Szonda István: Társadalmi struktúrák az endrődi lábbelikészítő kisiparban a XX. század
első feléig. Damjanich János Múzeum Évkönyve. In: Horváth László (szerk.), Szolnok,
2009. (megjelenés alatt)